

Diyarbakır “Hangi” Mahle?

*

Şeyhmus Diken

Eski kentlerin tarihleri ile ilgilenen akademisyenlerin neredeyse tümünün üzerinde “mutabık” kaldıkları bir konudur ki, “şehir” deyince akla iki nehir arasındaki Mezopotamya, hatta “Yukarı Mezopotamya” gelir. Milattan önce 7000’li yıllara gidinceye kadar bütün eski kale şehirler incelemeye tabi tutulursa, bunların en başında gelen ve hâla 5,5 kilometreyi bulan dört yöne açılan dört kapısı ve 82 burcuyla surların üzerindeki anıtları, motifleri, kabartmaları ve kitabeleriyle özcesi heybetli surlarıyla kadim Amida yani Diyarbakır gelir.

Eski Diyarbakır’ı surlar kucaklar. Şimdiki surların kalkan balığı görüntüsündeki şekli bundan 1700 yıl evvelki Roma dönemine kadar uzanır. Eski şehrin şimdiki kalkan balığı görüntüsü oluşmadan evvel; şehri kuzeyden güneye yani Dağkapı’dan Mardinkapı’ya dosdoğru uzanan eski Bağdat, şimdiki Gazi Caddesi üzerinden bir sur bedeni kesiyormuş. Yani surların Urfa Kapı bölümü ve şimdiki Turistik Cadde diye tabir edilen batı yakası yokmuş. Ezcümle kalkan balığının sadece yarısı varmış.

4. yüzyılda Nusaybin’den gelen ve Hıristiyanlığı kabul ettikleri için putperestlerce zulme uğrayan büyük bir Süryani topluluk, kadim Amida şehrine yerleşmek isteyince tebaayı uzunca bir süre sur dışında çadırlarda açık alanda bekletip, iki yıllık bir zaman dilimi içinde surların şimdiki ikinci yarısını doğal bazalt plato üzerinde bina edip yeni kent sakinlerini yerleştirmişler.

Zaten hâla şehrin sonradan yapılan o bölümünde Lalebey Mahallesi diye anılan ve içinde halen ibadet edilen Meryemana Süryani Kadim Kilisesi’nin var olması ve Süryani tebaanın o mahallede anılan eski tarihten bu yana yaşıyor olmaları bu tarihsel ritüele delalet eder. Yine sonradan yapılan batı surları bölümünün ve Urfa Kapısının hemen dışında

kentin Hıristiyan tebaası için büyük bir mezarlık düzenlenmesinin ve hâla kentin Hıristiyan mezarlığının anılan yerde olmasının açıklaması da bu nedenledir.

Surların kuşattığı Diyarbakir'dan genel görünüm

Bu mânâda Diyarbakir suriçinin kuşbakışı görüntüsünün klasik Roma şehir planı olan kare şekilli ve eski dokuyu ortadan haç şeklinde dörde bölen iki ana caddenin birbirini çapraz olarak kesen tarzda konumlandığını söylemek için sıradan bir eski şehir görüntüsünü anlatan Diyarbakir cep haritasına bakmak yeter de artar bile.

Basri Konyar 1936 yılında yayınlanan *Diyarbakir Yıllığı* kitabının 3. Cildinde Diyarbakir Mahallelerini şöyle sıralar: Ulu Camii, Reisoğlu, Safa Camii, Müderrisoğlu, İskender Paşa, Derviş Hüseyin, Hüseyin Efendi, Fatih Paşa, Kılbaş, Hasırlı, Ablak, Çöpiyan, Sülükiye, Hacı Hıdır, Abdal Dede, Rabia, Tacüddin, Muallak, Salos, Kastal, Büyük Kavas, Küçük Kavas, Reşitoğlu Ali, Defterdar, Aziz Camii, Şeyh Matar, Sinoğlu, İzzeddin, Ali Paşa, İbrahim Bey, Yiğit Ahmet, Dabanoğlu, Kaşıkbudak, Hacı Osman, Hoca Ahmed, Çakal, Lalebey, Hacı Büzrük, Kadı Camii, Hüsameddin, Hüsrev Paşa, Memüddin, Alican, Cemal Yılmaz, Molla Bahaddin, Melik Ahmet, Nalçacı, İmadiye, Kara Camii, Göl Camii,

Hanzade, Arap Şeyh, Peygamber Camii, Mürteza Paşa, Hacı Abdurrahman, Şerif Çavuş, Velikethuda mahalleleri.

Cumhuriyetin ilk yıllarına göre Diyarbekir'in mahalle sayısı yukarıda görüldüğü üzere 57'dir. Daha sonra, anılan yıllıktan anlıyoruz ki; 1930'lu yıllarda bu mahallelerin üçü dördü bir araya getirilerek mahalle sayısı 23'e düşürülmüştür.

Bugünün suriçine baktığımızda 15 mahalle bize görünür. Bunlar Alipaşa, Abdaldede, Cami Kebir, Cami Nebi, Cevat Paşa, Cemal Yılmaz, Dabanoğlu, Fatih Paşa, Hasırlı, İskender Paşa, Lalebey, Melik Ahmet, Savaş, Süleyman Nazif ve Ziya Gökalp mahallelerdir.

Bugün, geçmişte de var olan bu 15 mahalleyi teker teker anlatmak ve paylaşmak yerine, yine kadim şehrin sakinlerinin yaptığı gibi eski şehri dörde ayırıp caddelerin birbirlerini kestiği, birbirinin içine geçiş yaptığı nirengi noktalarından kimi mekânsal boyutları da öne çıkararak anlatmak belki de en doğrusu...

Şehrin cumhuriyetle birlikte batıya ve kuzeye açılan ve daha itibarlı bir konuma dönüşen Dağkapı'sından eski Bağdat Caddesi'ne doğru, şimdilerin Gazi Caddesi üzerinde yürüdüğünüzde, hemen sağınıza denk düşen, Cami Kebir mahallesidir.

Adını, kentin en eski ibadet merkezi olan ve öncesinde de bir katedral (Mar Toma Katedrali) olarak şehir halkına hizmet eden Ulu Camii'nden almıştır. Ki, Ulu Cami, katedral olmadan önce de pagan döneminde şimdiki Gazi caddesinin üzerindeki en eski sur bedenlerinin dışında putperestlere ait açık bir ibadethaneymiş. 1778'de şehre gelen gezgin Carlsten Niebuhr Ulu Cami'yi yapılar bütünü olarak "Hristiyan âleminin merkez kilisesi" olarak ifade eder. Bir zamanlar İslam'ın dört mezhebinin temsil edildiği bir mekân olan mâbed, şimdilerde İslam'ın iki mezhebi Hanefilerle Şafiilerin cami içinde ayrı mekânlarda ve ayrı hocaların arkasında namaz kıldıkları ve de İslam'ın beşinci Haremi Şerif-i olarak kabul gören bir mekândır. Halep'in Ulu Camii, Şam'ın Emevi Camii, Kudüs'ün Mescid-ül Aksa'sı, Mısır'ın El Ezher Camii ve İstanbul'un Ayasofya'sı ile ancak kıyas kabul edebileceği birçok tarihçinin ortak gözlemidir.

İslam ordularının İyaz Bin Ğanem komutası altında beş aylık bir kuşatmadan sonra 639 yılında kenti ele geçirmesi üzerine eski kentin tam da orta yerine denk düşen katedral, camiye dönüştürülmüş.

1400 yıldan bu yana cami olarak hizmet gören mekânın adıyla anılan, Cami Kebir Mahallesi; genellikle şehrin kalburüstü ve kent yönetiminde söz sahibi olan kesimlerinin, bir de zaman zaman kentte yaşanan siyasal çekişmelerin özellikle son yüz yıl içinde daha çok sistemle "uyumlu" denebilecek bir çaba içinde olan kesimlerinin yerleşke olarak tercih ettikleri mahalleler bileşkesidir: Cami Kebir, Cami Nebi, İskender Paşa ve Melik Ahmet'in bir parçası...

Bu mahallenin en kayda değer sakinlerinin evleri olan Cahit Sıtkı Tarancı ve Ziya Gökalp gibi şahsiyetlerin evleri, şimdilerde devlet korumasında ve müzedir. İki ev de şehrin sivil mimarisini gözlemlemede nadir örneklerdendir. Cahit'le Ziya teyze çocuklarıdır. Cahit'in aile büyükleri Pirinççizadeler cumhuriyet öncesi dönemde Kürtlük şiarı altında örgütlenen kentin münevverlerinin içinde yer aldıkları tarihin kaydettikleridir. Cumhuriyetin ilanından ve tekçi-Türkçü ideolojiye geçildikten sonra Pirinççizadelerin safını Kemalist ve Türkçü cumhuriyetle kader ortaklığına dönüştürmesi bu mahalle tespitine de bir altyapı oluşturmaktadır.

Yine Ziya'nın 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmeden evvel Cami Kebir mahallesindeki eski bazalt Diyarbakir evlerinden birinde "Kürt mefkûresi" uğruna çalışmalar yaptığı, "meşrutiyetten sonra Kürtlük için çalışanlarla yollarının ayrıldığı" Şeyh Saîd İsyanında "dar"a çekilen Han'li Salih Bey'in Şark İstiklâl Mahkemeleri Muddeiumumisi Ahmet Süreyya Örgევren'e ifadesinde anlattıklarıdır.

Dağkapı'dan aşağılara doğru indikçe, Balıkçılarbaşı'ndan sonra sağ cenaha düşen ikinci parça, yani şehrin sicilinde "öte mahalle" olarak yer eden Lalebey Mahallesi Süryanilerin geçmişte yoğun olarak yaşadıkları mahalledir. Şimdi de kiliseleri, Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi mahallenin en görünür mekânıdır. Çok az kalan Süryani topluluğu halen de ibadetlerini aynı mekânlarında sürdürmektedirler. Diyarbakir'in dünyaca ünlü ipekli puşilerinin, gümüş telkarilerinin sanat erbapları şehrin hemşehrileri Süryani sakinleri bu mahallelidir. Mahallenin en namdar Süryanisi ünlü Süryani dilbilimcisi Naum Faik Palak'tır.

Naum Faik Palak, 1869 senesi 5 Şubat'ında Lalebey Mahallesi'ndeki evinde doğup hayatını Süryani diline, kültürüne, kimliğine adayıp kırım ve katliam yıllarında çareyi Amerika Birleşik Devletleri'ne göçmekte bulup yine bir 5 Şubat günü 1930'da ardında 30 kitap bırakan ve New Jersey'de vefat eden bir kadim şehirlidir. Naum Faik Palak 1900'lerin

başında anılan mahallede yine Dîyarbekir Süryanilerinin kurduğu matbaada Kevkeb Dı Medinho (İki Nehir Arası) ile Şifuro (Borazan) adında Süryanice iki gazete çıkarmıştır. Evi, Lalebey Mahallesi Puşici Sokak'tadır. Şimdilerde Sur Belde Belediyesi aldığı doğru bir kararla sokağın adını meclis kararıyla Naum Faik Palak Sokağı yapmıştır.

Lalebey'in kapı komşu mahallesi Ali Paşa'dır. Şehrin Cami Kebir mahallesindeki "sistemle uyumlu" hemşehrilerinin aksine; "Cemiloğulları, Zazazadeler" gibi Kürt "muhalif" çizgide yer alan, bu sebeple de 1925 Şeyh Saîd Kıyamı'ndan sonra, 1925 ile 1937 yılları arasında Mecburi İskan Politikaları döneminde İskan Kanunlarına dayanarak Cemilpaşa ailesinden evlenen damatlar, hatta çalışanlar da dâhil batının 17 iline ipi koparılmış tespihin taneleri gibi dağıtılıp hayvan katarları ile sürgüne gönderilen bir daha da ancak 1947 yılındaki ayla dönebilen büyük bir ailedir "Mala Cemilpaşa".

Ali Paşa Mahallesi'nin en ünlü evi Cemil Paşa Konağı'dır. Profesör Metin Sözen'in tabiriyle 2000 metre karelik bir alan üzerine yedi eski ev yıktırılarak 1870'lerde yaptırılan ve haremlik ile selamlığı olan devasa konak "Abdühamid'in sarayından bile daha görkemli"dir. Şimdilerde "kent müzesi" olmak için Cemilpaşa ailesinin onayıyla Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin restorasyon çalışmaları altında yeni hayatına hazırlanmaktadır.

Alipaşa Mahallesi'nin bir başka önemli mekânı 1500'lü yıllarda yapılmış Ermenilere ait Surp Sarkis Kilisesi'dir. Uzun yıllar ibadete açık olan kilise, 1915 "Büyük Felaketi"nden sonra cemaatsiz kalınca kentin Müslüman sakinlerince Çeltik Fabrikası hâline dönüştürülmüş hatta halk arasında ironik bir imleme ile "Çeltük Kilisesi" gibi bir isme de evrilmiştir. Şimdilerde epeyce harap olmakla birlikte doku ayaktadır. Avlusunda mahalle düğünleri düzenlenmekte, arada bir de sanat performanslarına ev sahipliği yapmaktadır.

Lalebey ile Ali Paşa mahallerinin Balıkçılarbaşı'ndan Urfa Kapı'ya kadar süre giden caddesi Melik Ahmet Caddesi'ne de ad olan Melik Ahmet Mahallesi'nin çokça ünlü mekânları vardır. Bunlardan şimdilerde orijinal mimarisi ve künde-kârî tekniğiyle ceviz oyma kapısının dillere destan olduğu Behram Paşa Camiini mutlaka telaffuz etmek gerek. Yine Ali Paşa Mahallesi'ne de ad olan Ali Paşa Cami ve Külliyesi ile birlikte

Mimar Sinan'ın Kadim Diyarbakir'de yaptığı dört cami ile bir türbeden ikisinin anılan camiler olduğunu mutlaka hatırlamak önemli.

Ali Paşa ile Lalebey'in komşudaşı Melik Ahmet Mahallesi'nin bugünlerde en adından söz ettiren mekânı "Mala Dengbêjan"dır (Dengbêj evi). Dengbêjler, Kürt sanatında enstrümanlı, sese müzikal anlamda ruh verenlerdir. Geleneksel Kürt Musikisinin sürdürücüleri dengbêjlerdir. Eski bir Diyarbakir evinin hemen Behram Paşa Camiinin arkasına denk düşen ve Melik Ahmet Caddesi'ne çok yakın bir noktada günün her saatinde avlusunda ve odalarında insan sesinin kadim tınlarını daha sokağa girdiğinizde duyabileceğiniz bir mekândır Mala Dengbêjan.

Mahallenin diğer yarısı 1960'larda birçok evin yıkılarak açıldığı Melik Ahmet Caddesi'nin İskender Paşa gibi Cami Kebir'e komşu mahalleleri ile birlikte anılmalıdır. Minaresinin 1900'lü yıllara kadar koca bir kılıf içinde korunduğu harcinin kokulu bitkilerle karıldığından Cuma günleri çıkarılan kılıfından sonra etrafa rayihalar saçtığı Parlı, Safa Camii, ya da halk arasında bilinen ismiyle Palo Cami, Muslihiddin Larî Türbesi, 58. basamağına kadar iki ayrı merdiveni olan ve sonra tek merdivene dönüşen zarif ve dıştan çini işli minaresi ile Melik Ahmed Camii mahallenin kıymetli mekânlarıdır.

Şehrin kazancı, sobacı, kalaycı, palancı, bakırcı, kilimci ve bilimum zenaat erbabının yer aldığı Ulu Caminin hemen arkasındaki çarşının en sanatçı mekânı Dicle-Fırat Kültür Merkezi'nin konumlandığı büyükçe bir Diyarbakir evidir. Günün her saatinde gençler anılan mekânda ellerinde def-arbaneleri, fırça paletleri ve müzikal enstrümanlarıyla sanatın bütün dallarında öğrenip, öğreten bir üslupla kadim Amed'in nidalarını dillendiriyorlar.

Dağkapı'nın sol cenahını değerlendirirken ikiye ayırmak gerek. Biri eski saray bölgesi olan İçkale ya da Saraykapı bölgesi. Şehrin en azından beş bin yıllık bütün hikâyesinin saklı olduğu Saraykapı bölgesi şimdilerde daha çok Bingöl ve çevresinden şehre sükün edenlerin yoğun olarak yaşadığı bir mahalle olsa da; geçmişinde kiliseleri, camileri, surlar üzerindeki kitabeleri ve Diyarbakir kent tarihinin kayıtlarının altında saklı olduğu bilinen "Virantepe-Hemadək" höyüğü ve elbette kadim nehir Dicle'nin en görünür olduğu bir mahalledir.

Padişah Kanuni Sultan Süleyman Kitabesi'nin surun göbeğine mühredildiği noktada bir zamanlar sur içinin üç mamur su kaynağından

biri olan Arbedaş Çeşmesi 26 Sahabenin kabirlerinin haziresinde yer aldığı bilinen Hazreti Süleyman Cami ile sırt sırtadır.

Üçüncü yüzyıldan kalma Saint George Kilisesi, bir zamanlar bütün şehir yönetiminin konumlandığı kentin idari binalarının bulunduğu yapılar; eski adliye binası, üzerindeki tarihten 1873 yılında yapıldığı anlaşılan şehrin cezaevi bu eski saray bölgesindedir. Cevat Paşa ile Dabanoğlu Mahalleleri buranın ev sahipleridir. Binlerce yıl şehre idari sahiplik etmiş mekânın sibernetik biliminin atası kabul edilen robotların ustası Ebul İz Ahmed El Cezeri bütün hünerini bu mahallede icra etmiştir. Ve kadim Dicle'ye nazır albenili mekândır İçkale.

Dağkapı'nın sol cenahının ikinci yarısı Dabanoğlu ile Fatih Paşa mahalleleridir. Bu muntıkaya Hasırlı, Savaş ve Cemal Yılmaz mahallelerini de katıp konuşmak en doğrusu. Balıkçılarbaşı'ndan Yenikapı'ya kadar uzanan sağlı sollu beldenin kaydı ise, şehrin en çokkültürlü tarihinin ifadesine mazhar olan bölgedir. Surp Giragos Ermeni ve Mar Petyun Keldani Kiliseleri ile Dört Ayaklı Minaresi ile kimi cami ve mescitlerin birbirlerine omuz verdiği ve de birbirlerinin görünüm alanları içinde var olduğu bir bölgedir, tümüyle birlikte Hançepek olarak telakki edilen mahalleler bütünü. Bir zamanlar kilisenin papazının evi olan Surp Giragos'un tam karşısındaki Yazar Esmâ Ocak Evi ile çağırılan duyulacak mesafedeki hamam kültürünün özgün örneklerinden anularımızda saklı Paşa Hamamı, mahallenin vazgeçilmezleri...

Şimdilerde kiliseler bir miktar harap olsa da, sakinleri mekânlarından uzak düşse de "Dinler ve Kültürler Sokağı" projeleri ve restorasyon uygulamaları gibi çabalarla, mahalle hâla geçmişini yansıtmaktadır. Eski adı Direkçi Sokak olan şimdilerde "Mıgırdiç Margosyan Sokağı", "Gâvur Mahallesi"nin bilinen/bilinmeyen hikâyelerini anlatacaktır size. Duyarsınız eminim; "Şeftali çiçek açtı/Xançepek'i sel aldı/Qıbrak Yakubun kızı /Gece kocaya kaçtı." Margos Hoca'nın adıyla müsemma sokağının birazcık aşşağısında eski adı Yağcı Sokak olan semt sakini küçe, şimdilerin Ahmed Arif Sokağı'dır. Sokağın yedi no'lu evi, "Oysa, bir ben bileceğim ne afat sevdim./Bir de ağzı var dili yok Dîyarbekir Kalesi"ni diyecektir size.

Eski Diyarbakir'da hayat

Bütün bu anlatılar sizde bir miktar yorgunluğa sebep oldu ise; eski şehrin sur içinin uzaktan ve büyüğü bozulmasın diye ilan edilmemiş aşklarına mekân olduğu sokaklarındaki çerezçilerden bir miktar karpuz çekirdeği alın ve hemen demirciler çarşısındaki 300 yıllık Sülüklü Han'a konuk olun. Hana girmeden demircilerin, örse musikîşinas ustalarca sırrı çözülecek makamda vurduğu çekiç seslerinden ilham alarak Keldani Yusuf'tan miras Baharatçı Kör Yusuf'un envai çeşit baharat tezgâhına bir göz atın ve hana öyle geçin. Hanın avlusu dinlenmek ve huzur bulmak için "şehrin zulası"dır. Kare planlı avlunun dişi bazalttan, düzgün döşenmiş taşları sulanmıştır. Su, dişi taşın gözelerine nüfuz etmiş ve havayla temas eden taşla tatlı bir akşam serinliği nergis kokularını ulaştırmaktadır. Köz ateşte pişirilmiş Menengiç kahvesi ile yeşil ceviz, turunc ve patlıcan tatlısı sizi zaman yolculuğuna çıkaracaktır, eminim. Derinden ise Celalî sesle firaklı bir gazel ses vermektedir; "Vala oğul dağ ayrı duman ayrı/Kaş ayrı keman ayrı/Çöz göğsün düğmesini/Kaşta keman yeri var"...

Diyarbakir Suriçi'nin mahalleleri ve sokakları bazalt dokulu taş mekânları olan camiler, kiliseler, mescitler, eski evler, çeşmeler, hanlar, hamamlar sokağın ve mahallenin parke taşlı yolları ile modern dünyanın beton yığınları çok katlı yapılarına inat, hâla inadına "ben buradayım, ina-

dına yaşamaya devam ediyorum” diyorlar. Kim bilir yazın Temmuz tabak sıcaklığında, ya da olmadı karakış'ta zemheri ayazında olur ya yolunu Diyarbakir'lere düşürenlere benden söylemesi...

Şeyhmus Diken: 1954 yılında Diyarbakır'da doğdu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset ve İdari Bilimler Bölümü'nden 1978'de mezun oldu. İçişleri Bakanlığı bünyesinde kısa süreli mülki amirlik memuriyeti 12 Eylül askeri darbesi ile son bulan Diken, yaşamını Diyarbakır'da Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nde Başkan Danışmanı olarak sürdürdü. Aktif bir sivil toplumcu olan Şeyhmus Diken çeşitli sivil toplum örgütlerinde gönüllü olarak yönetici, üye ve danışma kurulu üyesi kimlikleriyle çalıştı. Sivil toplum alanının dışında; kent kültürü, kent kimliği, yerel ve sözlü tarih ile ilgili eserler ortaya koydu. “Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir, Diyarbakır” isimli kitabı, “Diyarbakır, La ville qui murmure en ses murs” adıyla 2010 yılında Editions Turquoise tarafından Fransızcaya çevrilerek yayımlandı. Türkiye Yazarlar Sendikası (TYS) ile Kürt Yazarlar Derneği üyesi olan Şeyhmus Diken, Uluslararası PEN Kulübü Türkiye kolu olan Türkiye P.E.N. Yazarlar Derneği Diyarbakır Temsilciliğini yaptı. Şiirsel metinlerinden oluşan “Taşlar Şahit” kitabından 13 şiiri Amerika Birleşik Devletleri'nin Los Angeles şehrinde yaşayan ut sanatçısı Yervant Bostancı tarafından bestelenip “Taşlar Şahit” ismiyle müzik CD'si şeklinde ölümsüzleştirildi. “Diyarbakır Hikâyeleri” tiyatro oyunu, İmgesel Düşler Tiyatro Topluluğu tarafından oyunlaştırılarak pek çok şehirde sahnelendi.